

March, 2012

महाकवि कालिदासाची काव्य वैशिष्ट्ये व आजच्या युगात त्याची आवश्यकता

* क. रत्नप्रभा रमेश कुळकर्ण

* अमरावती, महाराष्ट्र

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

कालिदासाच्या गुण गौरवाचे अनेक श्लोक अनेक कवींनी लिहिले आहेत. महाकवी कालिदासाचे नाव भारतीय साहित्यात नाहीतर संपूर्ण विश्वसाहित्यात अभिनन्दीय आहे. भारतीय विद्वानांच्या मान्यतेनुसार कवि कालिदास विद्वत् प्रिय विक्रमसंवत् सुरु करणाऱ्या राजा विक्रमादित्यांच्या सभेतील नवरत्नांपैकी एक होते. कवि कालिदासाच्या सर्वसमावेशक अद्भुत विलक्षण प्रतिभेने संपूर्ण जगालाच आश्चर्यचकित केले आहे. यांच्या काव्यात सरलता, प्रसादगुण, सम्पन्नता उपदेश, धार्मिकता व भारतीयता ठासून भरली आहे. म्हणून संस्कृत साहित्यात त्यांना मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. जरी संस्कृत साहित्यात माघ, भारवि, श्रीहर्ष, दण्डि, बाणभट्ट, भास भवभूति इ. अनेक विद्वान् होऊन गेले तरी ज्यांचा कीर्ती सुगंध दाही दिशात पसरला आहे व ज्यांच्या अद्भुत कल्पनेची प्रतिभा इतर कोणत्याही कवीत आढळून येत नाही. महाकवि बाणभट्टांनी आपल्या हर्षचरितात कालिदासाच्या काव्याविषयी असे म्हटले आहे की-

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्यं सूक्तिषु ।

प्रीतिमधुरसाद्रासु मज्जरीष्विव जायते ॥

कालिदासाच्या पुढील कलाकृती जगप्रसिद्ध आहेत. त्यात दोन महाकाव्य- कुमारसंभवम् व दुसरे रघुवंशम् एक खंडकाव्य- मेघदूतम्, दोन स्फुट काव्य- ऋतुसंहारम् व शृंगारतिलक तसेच तीन नाटक - अभिज्ञानशाकुन्तलम् मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् या सर्व साहित्यात कालिदासांची प्रतिष्ठा त्यांच्या अभिज्ञान शाकुन्तलने जगभरात केली. कालिदासांचे काव्य ज्यादृष्टीकोनातून बघावे ते त्यादृष्टीने सुंदर वाटते. काव्य कलेच्या दृष्टीने कुमारसंभव एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. महाकाव्याचा आरंभ हिमालयाच्या वर्णनाने झाला आहे. चौथ्या सर्गातील रतिविलाप करणु रसाचा सुंदर अविष्कार आहे. पाचव्या सर्गात ब्रम्हचाऱ्याचा वेश धारण केलेल्या शंकराबरोबर पार्वतीचा संवाद उत्कृष्ट प्रासादिक शैलीचे उदाहरण आहे. संपूर्ण महाकाव्याचा रस शृंगार रस आहे. कुमारसंभव वैदर्भीरितिचे महाकाव्य आहे. यात उपमा, उत्प्रेक्षा आणि अर्थान्तरन्यास अलंकार प्रामुख्याने आढळून येतात. भाषा देखील सरळ, सरस, सुबोध व परिष्कृत आहे. छन्दांचा उपयोग ही अर्थाला अनुरूप केला आहे. यात तीव्र तपश्चर्येने पार्वतीचे शंकराला प्राप्त करण्याचे मनोरथ वर्णन करताना कालिदासाने तपस्येतील सामर्थ्य प्रकट केले आहे.

यद् दुष्करं यद् दुरापं यद्दुर्गं यच्चदुस्तम् ।

तत्त्वर्षं तपसासाध्य तपो हि दुरतिक्रमः ॥

प्रामुख्याने या महाकाव्यात पाचवा सर्ग उत्कृष्ट काव्य शैलीने परिपूर्ण मानला जातो. पार्वतीचे स्त्री-सुलभ सौंदर्य, कोमलता, दृढता व कर्तव्यपरायणतेचा अपूर्व समन्वय साधला आहे. तपस्येतील कठोरता लक्षात घेऊन पार्वतीला या कठोर तपस्येपासून अडवितांना मेनका म्हणते की,

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से । क्वचतावकं तपुः

पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥

शंकराला प्राप्त करण्याकरीता पार्वती जणू वेड्या प्रेमिके प्रमाणे दिसत होती तिच्या तन्मयतेचे चित्रण कवीने पुढील शब्दात केले आहे.

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणनिमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क्व नीलकण्ठ । व्रजसीत्यलक्षवागसत्यकष्टार्पित-बाहुबन्धना ॥

शेवटी शंकर ब्रम्हचाऱ्याचा वेश धारण करून पार्वतीशी वादविवाद करताना शंकराची निंदा करणाऱ्या ब्रम्हचाऱ्याला शंकराची महानता सांगते परंतु शेवटी आपल्या भावी पतिची निंदा ऐकणेही पाप समजून आपल्या सखीला म्हणते.

निवार्यतातामालि । किमप्ययंबटुः पुनर्विवक्षुः सुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोषभाषते श्रुणोति तस्मादी यः स पापभाक् ॥

पार्वतीचा हा दृढ विश्वास पाहून तिच्या तपश्चर्येने संतुष्ट होऊन शंकर तिला शरण जातो तेव्हा ते ऐकून पार्वती आपले सर्व दुःख विसरते त्याचे वर्णन करताना कवी म्हणतात की,

अद्यप्रभृत्यवनताडिः । तवास्मिदासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ।

अहवायसा नियमजं क्लममुत्सर्जं

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥

कवि कालिदासाचे दुसरे महाकाव्य म्हणजे रघुवंशम् ह्या महाकाव्यामुळे कालिदासाला 'रघुकार' हे नाव मिळाले. ह्यात १९ सर्ग आहेत. ह्यात इक्ष्वाकु कुळातील दिलीपराजापासून अग्निमित्रापर्यन्तच्या १९ राजांचे वर्णन आहे. ह्या महाकाव्याच्या पहिल्या सर्गात दिलीप राजाचे वर्णन कवीने केले आहे. दिलीप राजाच्या गुण वैशिष्ट्याचे वर्णन करतांना कवी म्हणतो की, तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वं तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥

रघुवंशातील दिलीपराजा अत्यंत पराक्रमी व दानशूर होता संपूर्ण पृथ्वीवर त्याची निरंकुश सत्ता होती त्याच्या पराक्रम व सामर्थ्याचे वर्णन कवीने अत्यंत ओजरची भाषेत केलेले आढळून येते ते असे की

स वेलाप्रवलयां परिखीकृत सागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥

दिलीपराजा व त्याची सुदक्षिणा नावाची राणी हे दोघे ही संतति नसल्याने अतिशय दुःखात होते. यादुःखाचे परिमार्जन करण्याकरीता ते वसिष्ठ ऋषीच्या आश्रमाकडे जाण्यास निघाले त्यावेळी कवीने वनाचे व राणीच्या सौंदर्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीत वर्णन केले आहे जसे.

काऽप्याभिख्या तयोरासीद् प्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोगोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥

संततिहीन असलेल्या दिलीप राजाचे वर्णन करताना कवी म्हणता की,

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकलोक इवाचलः

अशाप्रकारे राजाने वसिष्ठ ऋषींना पुत्रप्राप्ती करीता मार्ग विचारला असता नन्दीनी नामक गाईची यथोचित सेवा करून तिला प्रसन्न केल्यावर पुत्रप्राप्ती होईल असे त्यांनी सांगितले. यथाकाल दिलीपराजाला रघु नावाचा पुत्र प्राप्त झाला. रघु राजाने आपला वंश उत्कर्षाला नेला. विश्वजित यज्ञात सर्वस्व दान करणाऱ्या रघूची दानी म्हणून फार मोठी कीर्ती पसरली होती. अशा रघुराजाबद्दल कवी म्हणतात की,

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदाविदां वरेण ।

एनोर्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ।।

रघुराजाचे सामर्थ्य अलौकीक होते. त्याच्याकडे दिव्य शक्ती होती, रघुराजाच्या रथाचे अलौकीकत्व ही कवीने अतिशय सुंदर शब्दात वर्णन केले आहे.

वसिष्ठ मन्त्रोक्षणजात प्रभावाद् उदन्वद् आकाशमहिघरेषु ।

मरुत्सखस्यं बलाहकस्यंगतिविजघ्ने नहि तदरथस्य ।।

रथावर मेघाचे उपमान साधले आहे. ज्याप्रमाणे वाऱ्याचे सहाय्य मिळताच मेघ सर्वत्र विहार करू शकतो, त्याप्रमाणे वसिष्ठाच्या मंत्र सामर्थ्याने रघूचा रथ आकाश, पाणी, पर्वत सर्व ठिकाणी जाऊ शकत होता. याचकाला विमुख न पाठविणे हा भारतीय संस्कृतीचा आदर्श होता. सत्पात्री दान करावे हा भारतीय संस्कृतीचा आदर्श होता. सत्पात्री दान करावे हा भारतीय संस्कृतीचा नियम आहे. रघुराजा विद्वानांचा अतिशय आदर करीत असे. स्वर्गातील सर्व संपत्ती आपले इच्छेनुसार रघुराजाने पृथ्वीवर आणली हे अद्भुत कार्य त्याने केले. या रघुराजाला त्याच्याच सारखा अद्वितीय पुत्र प्राप्त झाला त्याचे वर्णन करताना म्हटले की,

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वात् विभेदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ।।

पुढे हा अजराजा आपला अद्वितीय पराक्रमाने प्रसिद्ध झाला. अज मदनासारखा सुंदर होता. तारुण्यात मदनाने अधिकच शोभून दिसत होता.

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारेदिनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोयकार्याम् बाल्या त्परामिव दशां

मदनोऽध्वुवास ।।

कालिदासाची काव्यकला ह्या महाकाव्यात पुर्णत्वाला पोहोचलेली दिसते. आकर्षक चरित्रचित्रण, सुंदर प्रभावी वर्णन, सुन्दर रसाभिव्यक्ती सरळ अलंकृत शैली ह्यामुळे हे काव्य सर्वोत्कृष्ट ठरले आहे. म्हणून या महाकाव्याबाबत म्हटले जाते की, 'क इह रघुकारे न रमेते'.

मेघदूत हे कालिदासाचे एक अप्रतिम सुंदर खंडकाव्य आहे. यात यक्षाला शाप मिळाल्याने तो आपल्या प्रिय पत्नी पासून दूर गेला आहे. श्रावण मासात आकाशात जमलेले काळे ढग पाहून विरह व्याकूळ यक्षाला आपल्या पत्नीची आठवण येते व तिला निरोप देण्याकरीत तो ढगाला आपला दूत म्हणून रामगिरी वरून अलकानगरीला जाण्यास सांगतो अलकानगरी, यक्षगृह, पुष्करीणी इ. च्या सौंदर्याची वर्णन अलौकीक भाषेने नटली आहेत. यक्षपत्नीच्या सौंदर्याचे वर्णन करतांना कालिदासांनी उपमांचा जणू वर्षाव केला आहे. मूळात मेघदूत ही कल्पनाच अवर्णनीय आहे. प्रणयवर्णन व निसर्ववर्णन दोन्ही बाबतीत कालिदास सिद्ध हस्त आहेत. कालिदासाने काव्यात अलंकारांचा प्रयोग ही अतिशय सुंदर आहे. कालिदासाची शैलीच अभिव्यंजनाप्रधान

संदर्भ ग्रंथ

रघुवंशम्-व्याख्याकारः आचार्य श्रीशेषराजशर्मा रेग्मीः, प्रा. नीला प्र सोमलवार, कुमारसंभवम्- डॉ. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी.

आहे. जसे ते शब्दातून भाव अभिव्यक्त करतात तसेच मौलिक विचारही सुंदर रीतीने अभिव्यक्त करतात भाव आणि विचार ह्यांचा सुंदर संगम त्यांच्या साहित्यात आढळून येतो. भावनांना जिथे विचारांची बैठक मिळते तेच वाङ्मय अमर होते व म्हणू कलिदासाचे काव्य अमर झाले आहे. आज काळ बदलला परीस्थिती बदलली. तरी कालिदासाच्या काव्याची गोडी आजही अवीट आहे. अनेक पाश्चात्य कवींनीदेखील उत्स्फूर्ततेने कालिदासाच्या काव्याचे गौरव वर्णन केले आहे.

असे हे अजरामर काव्य साहित्याचा अभ्यास करून भाषा सौंदर्याचे अलौकीक सामर्थ्य नवकवींनी आत्मसात करावे व आपल्या प्रतिभाशक्तीला प्रगल्भ करावे नवीन पीढीला भाषेच्या व्याकरणाबरोबरच काव्यगुण वर्णनात्मक शैली व कल्पनीकता शिकून आपल्या लेखनात त्याचा उपयोग करून ते अधिक सजीव व मनोहर कसे करावे हे समजून घेण्यासाठी कलिदासाच्या काव्यांची महत्वाची भूमिका आहे. आजच्या या गतीमान व भौतिक जीवनात वाचनाची आवड निर्माण होण्याकरिता कल्पनांना योग्य वाव देऊन सौंदर्यपूर्ण भाषेत त्या व्यक्त करणे ही महत्वाचे आहे. साहित्य अजरामर होण्याकरीत त्यात ओजस्वी प्रसाद गुण व सर्व समावेशक भावना अभिव्यक्ती असावी. आजच्या नवयुवा वर्गात भौतिक समृद्धतेची आवड अधिक प्रमाणात निर्माण झाल्याने मनाला आनंद देणारे सुखावणारे, उत्साहाने ओतप्रोत असलेले साहित्यकाव्य वाचल्यास मनाला समाधान मिळून बुद्धिचा थकवा ही दूर होईल. कालिदासाचे काव्य हे कल्पान्तापर्यंत सर्वांनाच नावीन्यपूर्ण वाटेल असे आहे. ते कितीही वेळा वाचले अभ्यासले तरी पुन्हा पुन्हा ते वाचण्यास व प्रत्येक वेळी वेगळी आनंदानुभूती करण्यास मानव उत्सुक असेल. त्यांच्या काव्यातील राजाविषयीचे वर्णन त्यांच्या राजकीय कौशल्याचे वर्णन, धार्मिक व सामाजिक जीवनाचे वर्णन याथोचित असल्याने ते अनुकरणीय ही आहे. समाज घडविण्या करिता कालिदासांच्या हळूवार भावव्यक्त करण्याच्या काव्यात ते सामर्थ्य आहे. समाज व मानवांच्या उन्नति करिता तसेच कलाकृतिनिर्मिती करिता पोषक असलेले हे कालिदासाचे काव्य साहित्य आहे.

संस्कृत भाषेचे साहित्य अलौकीक आहे. विपुल साहित्य विस्ताराने संस्कृत भाषा समृद्ध व संपन्न आहे. या साहित्याने भारताला जगात सर्वोच्च गौरवस्थानी बसविले. अनेक संस्कृत महाकविंनी आपल्या अमोल साहित्यरूपी देणगीने समृद्ध केले आहे. त्यात कालिदासाचे योगदान सर्वश्रेष्ठ आहे. त्यांच्या काव्यसाहित्याला संपूर्ण विश्वसाहित्यात मानाचे स्थान आहे. असे हे साहित्य आजच्या वर्तमानकाळात आपल्या विचारांना सौंदर्यपूर्ण व उत्कृष्ट दृष्टीकोन देण्यास समर्थ आहे. म्हणूनच आपण ह्या साहित्याची जपणूक करून प्रसार ही केला पाहिजे व विचारांची नवी बीजे ह्या काळात व मानवांच्या मनात रुजविली पाहिजेत. आजच्या साहित्यात या भाषा सौंदर्याचा उपयोग उपयुक्त ठरेल व त्याकरीता कालिदासाचे काव्य वैशिष्ट्य आजच्या काळात ही लक्षात घेण्यासारखे व महत्वपूर्ण आहे. संशोधनाचा विषय म्हणून ही कालिदासाचे काव्य वैशिष्ट्यपूर्ण ठरेल समाजाची मानसिक उन्नती, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास इ. गोष्टी या काव्यलेखनाच्या सहाय्याने शक्य आहेत. असे अभ्यास व संशोधनातून दिसून आले. कारण काल्पनिकता जीवनाला मनाला टवटवीत करते, प्रसन्न करते व प्रोत्साहित करते. म्हणूनच म्हटले आहे की, खिन्नचापि सुभाषितेनरमते स्वीयं मनः सर्वदा श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।। त्यामुळे आजच्या काळातही कालिदासाच्या काव्य वैशिष्ट्यांची तेवढी उपयोगिता आहे.